

Келдибеков А.К.

**ЭКОНОМИКАЛЫК ӨСҮШ МЕНЕН МАМЛЕКЕТТИК
БЮДЖЕТТИН КИРЕШЕЛҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУНУН ОРТОСУНДАГЫ
ТАНДООНУН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Келдибеков А.К.

**ОСОБЕННОСТИ ВЫБОРА МЕЖДУ ПОВЫШЕНИЕМ
ДОХОДНОСТИ ГОСУДАРСТВЕННОГО БЮДЖЕТА
И ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА**

А.К. Keldibekov

**FEATURES CHOICE BETWEEN INCREASING THE YIELD OF THE
STATE BUDGET AND ECONOMIC GROWTH**

УДК: 337/53.25

Мезгил-мезгили менен ар кайсы өлкөлөрдүн өкмөттөрү фискалдык саясат деген атала турган жана «экономиканы стимулдаштырууга» багытталган иш-аракеттерди жүргүзүшөт. Бул жерде колдонууга зарыл болгон дүйнөлүк практика тарабынан белгилүү бир тажрыйба иштелип чыккан.

Жалпы экономикага тийгизе турган фискалдык саясаттын инструменттеринин таасирин изилдөөнү Дж. Кейнс жана анын жолун жолдоочулар жүргүзүп, алар экономиканы турукташтыруу үчүн монетардык саясатка караганда фискалдык саясаттын кыйла натыйжалуу экендигин негиздөөгө аракет кылышкан. Мындай божомол фискалдык саясаттын бардык инструменттери экономикага болгон таасирин мультипликатордун эффекти аркылуу ишке ашырат деген идеяга негизделген болчу. Мультипликатордун эффекти – таасирин, б.а. биргелешкен чыгашалардын, же болбосо биргелешкен суроо-талаптын көлөмүндөгү өзгөрүүлөрдүн тең салмактуу ИДПга тийгизүүчү таасирин Кейнс экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун негизи болгон фискалдык саясат катары кабыл алган. Орноштурулган стабилизатор катарында ал жан башына салыктарды, социалдык салыктарды жана жумушсуздук боюнча пособиелерди алган. Кейнстин пикири боюнча, орноштурулган туруктуулук өкмөттүк бюджет менен улуттук кирешенин ортосунда функционалдык көзкарандылык болгон учурда пайда болот да, ал эми анын иштөөсү ошол салык системасы менен учурдагы мамлекеттик чыгашалардын структурасына негизденет.

Салыктар жоготууга алып барган үчүн, ал эми мамлекеттик чыгашалар экономикадагы потенциалдык сатып алуу мүмкүнчүлүктөрүн жогорулатууга туш кыла тургандыктан, демек, Кейнстин көзкарашы боюнча, туруктуулукту кармап туруу үчүн экономика көтөрүлө баштаган учурда, жана ал инфляцияга карай жыла баштаган учурда инвестициялардын өсүшүн кармап туруу максатында өкмөттүк чыгашаларды токтотуу зарыл деп саналат.

Кейнсиандык теорияда фискалдык саясат өкмөттүк чыгашалардын суммасына карата алына

турган салыктардын суммасын өзгөртүүгө багытталган. Фискалдык саясаттыг негизги көрсөткүч болуп – бюджеттик позициянын, б.а. дефициттин чондугунун же болбосо бюджеттин артыкбаштыгынын өзгөрүшү эсептелет. «Чыгашалар – кирешелер» кейнсиандык моделин колдонуу менен, жана: 1) мамлекеттик чыгашалар керектөөгө да, инвестицияларга да таасир этпейт; 2) таза экспорт нөлгө барабар; 3) баалардын деңгээли туруктуу; 4) экономиканын эң алгач башында салыктар болбойт; 5) фискалдык саясат биргелешкен чыгашаларга (биргелешкен суроо-талапка) таасир этет, а бирок ал биргелешкен сунуштарга таасир этпейт деген бүтүмдөрдү көңүлгө алуу менен, дискрециялык фискалдык саясаттын механизмдерин карасак болот.

Мындай жол берүүлөрд эске алуу менен, мамлекеттик чыгашалардын өзгөрүүлөрүнүн улуттук өндүрүштүн (өндүрүп-чыгаруулардын) көлөмүнө, кирешеге тийгизе турган таасирин анализдейли. (4).

Трансферттердин мультипликатору – бул трансферттердин бирдикке карата көбөйгөн (азайган) учурунда биргелешкен кирешенин канчалык көбөйө (азай) тургандыгын көрсөтүүчү коэффициент.

Салыктардын таасири.

Дискрециялык фискалдык саясаттын инструменти болуп салык салуудагы өзгөрүүлөр эсептелет. Салыктар өтө маанилүү фискалдык инструменттердин катарына кирет. Алар бюджеттик чаралар менен тең катар эле колдонулат. Салыктар – мамлекет тарабынан жеке адамдардан жана юридикалык жактардан алынуучу милдеттүү төлөмдөр. Салыктар ошондой эле мультипликатордун эффектиси катарында да таасир этет. Бирок, салыктардын мультипликациялык эффектиси мамлекеттик чыгашалардын эффектисине караганда кыйла аз.

Заманбап салык системасы салыктардын ар кандай түрлөрүн өз ичине камтыйт. Алардын негизги тобун тикелей жана кыйыр салыктар түзөт.

Тикелей салыктар түздөн-түз кирешеге же мүлккө салынат.

Кыйыр салыктар – бул товарларга же кызмат көрсөтүүлөргө салынган салыктар, алар товардын баасы аркылуу төлөнөт, же болбосо тарифтерге

кошулган болот. Товардын же кызмат көрсөтүүнүн ээси, аларды сатып-өткөрүү учурунда кийин мамлекетке которо турган салык суммаларын алат. Бул айтылган учурда салык төлөөчү менен мамлекеттин ортосундагы байланыш салык салымынын объектиси аркылуу жүргүзүлөт.

Азыркы шарттарда мамлекеттин социалдык функциялары кеңейгендигине байланыштуу социалдык камсыздоо фондуна түшүүчү взностордун түрлөрү көбөйдү. Алар өзүнүн маңызы боюнча алганда максаттуу салыктар деп эсептелинет, анткени алардын атайын маани-максаты так белгиленген.

Салык ставкаларын чегерүүнүн мүнөзүнө карата салыктар төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт: пропорционалдык, прогрессивдүү жана регрессивдүү.

Пропорционалдык салык – бул ставкасы алына турган бардык суммаларга бирдей болуп эсептелген салык. Орточо ставкасы сумма өскөн сайын жогорулай турган салык – бул прогрессивдүү салык деп саналат. Регрессивдүү салык деп – сумма өскөн сайын алына турган чегеримдин пайызы азайган салыкты айтышат. Бул акыркы салыктын түрлөрүнө, эреже катары, кыйыр салыктар кирет.

Белгилүү экономист А. Лаффердин салык ставкаларынын УДПнын (ИДП) чоңдугуна жана мамлекеттик бюджеттин кирешесине тийгизген таасири боюнча жүргүзгөн изилдөөлөрү көрсөткөндөй, салык ставкалары 30-40 %га көтөрүлгөн учурда ИДП да, мамлекеттик казна кирешелери да бир кыйла жогорку темп менен өсө тургандыгы далилденген. Андан кийин бюджеттин кирешелеринин өсүү темпи токтолот да, ал эми салык ставкаларынын 50 %дык чегинен өткөндө ишкерлик жигер өчөт дагы, көмүскө экономиканын масштабы кеңейип, бюджеттик киреше төмөндөйт.

Иш жүзүнө келгенде мамлекеттик чыгашалардын, салык салымдарынын деңгээли, керек болсо, өкмөт тиешелүү чечимдерди кабыл албаган учурларда деле өзгөрүп кетиши толук ыктымал. Бул болсо автоматтык (пассивдүү, дискрециялык эмес) фискалдык саясатты аныктай турган орнотулган туруктуулуктун бар экендигине жараша болорун билүү керек.

Мамлекеттик салык салымдарынын өлчөмү «орнотулган стабилизатор» деп атала турган нерсенин жардамы аркасында кайсы-бир деңгээлде автоматтык түрдө өзгөрөт. Орнотулган стабилизатор (жетишилген экономикалык туруктуулук) – экономиканын төмөндөө учурунда мамлекеттик бюджеттин дефицитин көбөйтүүгө (же болбосо анын таза салыктык салымдарын азайтууга) көмөк бере турган жана инфляция учурунда экономикалык саясатты жөнгө салуучу механизмдерди катыштырбастан анын таза салыктык салымдарын көбөйтүүгө жол берүүчү механизм. Орнотулган стабилизаторлорго төмөндөгүлөр кирет: жан башына салыктар; кыйыр салыктар (биринчи кезекте – кошумча нарк салыгы); жумушсуздук боюнча пособиелер; жакырчылык боюнча пособиелер. Иш жүзүнө келгенде бардык

салыктар ИДП өскөн сайын ошого жараша көп салык салымдарын алып келет. Тескерисинче, эгерде экономиканын төмөндөө учурунда ИДП кыскара турган болсо, салык салымдары дагы автоматтык түрдө азаят да, чыгашалардын көбөйүшүнө алып келет.

Айталык, автоматтык түрдө орнотулган экономиканын туруктуулугуна жетиштик деп ойлойлу. А бирок, кайсы конкреттүү жылдагы болбосун автоматтык түрдө жетишилген артыкбаштык, же болбосо фактылык бюджеттин дефицити фискалдык саясаттын мүнөзү тууралуу далил болуп бере албайт. Фактылык бюджет – кайсы бир (бюджеттик) жылдагы келип түшкөн салыктардын суммасын кемитип салгандагы өкмөттүн чыгашаларынын (товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү сатып алууга болгон) суммасы. Дефицит бул учурда циклдүү мүнөзгө ээ, анткени ал экономикалык циклга байлангандыктан жана антициклдык фискалдык чаралардын натыйжасы болуп эсептелбегендиктен, экономикалык төмөндөө мезгилиндеги фискалдык чара көрбөгөндүктүн кыйыр туундусу болуп саналат. Бул проблеманы экономисттер ар кайсы жылдардагы бюджеттик дефициттерди жана профициттерди стандартташтыруу жолу менен, «жумуш менен толук камсыздалган бюджет» түшүнүгүн киргизүүнүн аркасында, б.а. эгерде экономика жыл ичинде толук жумуш менен камсыз болуп иштеп тургандагы мамлекеттик чыгашалар менен салык салымдарынын катышын кармоо менен чечип келишет. Жумуш менен камсыз болуу учурундагы дефицит структуралык деп аталат, анткени ал ИДП өлчөмүндөгү кандайдыр бир өзгөрүүлөргө көз каранды болбостон мамлекеттик чыгашалар менен салыктардын өз ара жайгашуу жагдайын чагылдырат.

Орнотулган стабилизаторлор экономикалык запкы көрүүнү жеңилдетип, циклдик термелүүлөрдүн кесепетин азайтууга салым кошкону менен, алар аны толугу менен жок кылып коюуга таптакыр кудуретсиз. Ошондуктан, аларга кошумча иретинде мамлекеттин дискрециялык фискалдык саясаты ар дайым айрыкча зарыл болуп турат.

Экономисттер жеринен эле дискрециялык фискалдык саясатты эки жагдайда карап келишкен: экономиканын төмөндөө учурунда жана суооо-галап инфляцияга тушуккан мезгилде. Экономиканын төмөндөө учуруна стимулдаштыруучу фискалдык саясат мүнөздүү, анын маңызы төмөндөгүдөй:

- 1) мамлекеттик чыгашалардын көбөйүүсү;
- 2) салыктардын кыскаруусу;
- 3) мамлекеттик чыгашалардын көбөйүүсүнүн жана салыктардын кыскаруусунун бир учурда жүрүшү.

Кыска мөөнөттүү мезгилде ал экономикалык циклды жумшартат. Ал эми узак мөөнөттүү мезгилде – салыктардын төмөндөөсү экономикалык өсүштү стимулдаштырууга алып келиши мүмкүн. Өнүккөн өлкөлөрдө 80-жылдары мына ушундай болгон, анткени салык реформаларынын натыйжасында

корпорациялардын кирешесине болгон салык ставкаларынын, жан башына салыктардын азайышы экономиканын жогорулашына түрткү берген. (5).

Эгерде мамлекеттик бюджет баланшташтырылган болсо, экономиканын төмөндөө учурундагы фискалдык саясат бюджеттик дефицитти түзүүгө багытталышы керек. Бюджеттик дефицит – федералдык өкмөттүн чыгашаларынын анын ар бир белгилүү жылдагы кирешелерине карата ашырылган суммасы.

Суроо-талаптын инфляциясы пайда болгон учурда, анын үстүнөн контрол жүргүзүү үчүн, чектөөчү, же болбосо кармап туруучу фискалдык саясат зарыл. Эгерде мамлекет инфляцияны контролдоого баш койсо, анда анын фискалдык чаралары ал экономиканы төмөндөө учурунда колдоно туран чараларга караганда таптакыр башкача мүнөздө болууга тийиш. Өкмөт төмөндөгүлөрдү жасоого милдеттүү:

- 1) мамлекеттик чыгашаларды азайтуу;
- 2) салыктарды көбөйтүү;
- 3) жогорудагы эки вариантты айкалыштыруу.

Суроо-талаптын инфляциясы орун алган учурда фискалдык аракеттер бюджеттик профитти түзүүгө, б.а. мамлекеттик чыгашаларга караганда салык салымдарынын жогору болушун камсыздоого багытталат.

Экономикалык өсүшкө болгон бюджеттик дефициттин таасири дал ушул дефицитти каржылоо булактарынан көз каранды болот, ал эми бюджеттик профиттин таасири – ошол профитти мамлекет кандай колдонгондугуна жараша болот.

Дефицитти каржылоо үч ыкма менен ишке ашырылат: жаңы акчаларды басып чыгаруунун эсебинен, Улуттук банктын кредиттеирин эсебинен, калкка заем сатып карыз алуунун эсебинен.

Ушул айтылган ыкмалардын ар биринин өз-өзүнчө плюстары жана минустары бар. Биринчи эки ыкманын артыкчылыгы – аларды колдонуу менен жекече инвестицияларды мамлекеттик инвестициянын сүрүп чыгарышына жол берилбейт, демек, бизнестин чыгашалары менен өздүк керектөөнүн көлөмү азайбайт. А бирок, аларды колдонуунун аркасында инфляциянын көбөйүүсү мүмкүн.

Мамлекеттик заемдордун натыйжасында мамлекеттик карыз пайда болот. Ал ички жана тышкы карыз түрүндөгү формаларда болушу ыктымал. Көп учурларда заемдор биринчи кезекте өлкөнүн ичинде жайгаштырылат, а бирок алардын кайсы бир бөлүгү чет өлкөлөргө да чыгарылышы мүмкүн.

Мамлекет бюджеттин дефицитин жабуу үчүн чет өлкөгө алып чыгып карыздаган бөлүк, ошентип, мамлекеттик дагы, чет өлкөлүк дагы карыз катары эсептелет.

Тышкы карыз өлкө үчүн оор оор жүк болуп эсептелет (арийне, көп өлкөлөр бири-бирине карыз болуп келсе дагы) – пайыздарды төлөө жана карыздан кутулуу үчүн баалуу товарларды берүүгө, кызмат көрсөтүүлөрдү аткарууга туура келет. Ал аз

келгенсип, айрым учурларда кредитор кандайдыр бир өзгөчө шарттарды коюусу да мүмкүн.

Ички мамлекеттик карыз өлкөдөгү калктын ортосунда кирешелерди кайра бөлүштүрүүгө апкелет. Мамлекеттик ички карызды төлөө учурунда, эреже катары, аз камсыз болгон катмардагы адамдардын акчасы оокаттуулардын чөнтөгүнө оошуп кетери белгилүү, анткени, дал ошол оокаттуулар гана мамлекеттик облигацияларды сатып алууга кудуреттүү болот.

Мамлекеттик карыздан көбүнесе эки коркунучту көрүшөт:

- 1) улуттун банкротко батуу коркунучу;
- 2) карыздын жүгүн кийинки муундарга өткөрүп берүү коркунучу.

Профициттерди жоюу учурундагы фискалдык саясаттын натыйжасы төмөнкүдөй иштерди жасай алган мамлекеттин аракеттеринен көрүнөт:

1. **Карызды жабуу.** Карызды жабуу үчүн мамлекет калктан өзүнүн карыздык милдеттемелеринин кайсы бир бөлүгүн сатып алат. Муну менен мамлекет салыктык кирешелерден түшкөн өзүнүн ашыкча акчасын кайрадан акча рыногуна кайтарып берет. Натыйжада пайыздык ставкалар азаят да, жекече заемдор менен жеке адамдардын чыгашалары өсөт.

2. **Жүгүртүүдөн чыгарып алуу.** Өкмөт жүгүртүүдөн ашыкча акчаларды алып койгон учурда, экономиканын жалпы сатып алуу мүмкүнчүлүгүн “кескен” болот. Эгерде ашыкча салыктык салымдар экономикага кайтарылып кирбесе, анда, алтургай бюджеттик профиттин бөлүгүн да андан ары колдонуунун мүмкүнчүлүгү жокко чыгат. Демек, ашыкча акчалар экономикага инфляциялык басым жасай албайт жана кармап туруучу фискалдык саясаттын инфляцияга каршы таасирин алсыздандыра албайт.

Өндүрүштүн факт жүзүндөгү чыныгы көлөмүндө түзүлгөн бюджеттик дефицит, ошол бюджеттик дефициттин пайда болуусу же өсүүсү менен коштолгон стимулдаштыруучу фискалдык саясаттын жүрүп жаткандыгы боюнча далил-күбө болушу да ыктымал. А бирок, чындыгында эч кандай стимулдаштыруучу чаралар көрүлүп жаткан жок. Аны, толук жумуш менен камсыз болуу учурунда жана ошол эле факт жүзүндөгү мамлекеттик чыгашалар менен салыктардын маалында деле (G жана T сызыктары мурдакы эле ордуларында калган) толук камсыз болуунун бюджетти MN ашыкчалыкка ээ. Ошентип, фактылык дефициттин себеби болуп – өндүрүштүн төмөн түшүүсү эсептелет. Фискалдык саясат, тескерисинче, кармап туруучу функция аткарган эле, жана ошого ылайык өлкөдөгү өндүрүштүн деңгээли потенциалдык мүмкүнчүлүктөн төмөн болду. Мына ошондуктан тиешелүү фискалдык чараларды көрүүнүн зарылдыгы туулду, б.а. биргелешкен суроо-талапты стимулдаштыруунун муктаждыгы пайда болду.

Практика жүзүндө фискалдык саясатты тандоодо жана аны ишке ашырууда өкмөт бир катар олуттуу проблемаларга туш болорун экономисттер моюнга алып келишет. Бул көптөгөн факторлор менен байланышкан. Фискалдык саясат – төмөнкүдөй үч милдеттүү милдетти өз тутумуна камтыган убактылуу процесс:

а) макроэкономикалык кырдаалды өзгөртүүнү аңдап-түшүнүү жана жаңы фискалдык саясатты иштеп чыгуу;

б) аны турмушка ашыруу;

в) жаңы фискалдык саясатты жүргүзүүнүн натыйжалуулугун жана анын кесепеттерин баалоо.

Фискалдык процесстин убакыттагы созулушу “лага эффекттин”, б.а. бул процесстин баштапкы жана акыркы пункттарынын ортосундагы убакыттык “үзүлүштү” жаратат.

Кабылдоонун үзүлүшү.

Кабылдоонун үзүлүп калышы деп төмөндө жеринде инфляция башталган мезгил менен бул кубулуштарды аңдап-билүү жетишилген мерчемдин ортосундагы убакыт аралыгы айтылат. Бул үзүлүш

экономикалык активдүүлүктүн келечектеги мүнөзүн алдын-ала так айтып берүү кыйын экендигине байланыштуу пайда болот. Экономикалык өзгөрүүлөрдү болжолдоого көмөк бере турган айрым бир көрсөткүчтөр болгону менен мындай маселелерди алдын-ала “көрүп” айтуу бир топ эле татаал иш. Ушул учурларда күч алган инфляция же экономиканын төмөндөөсү тиешелүү статистикада ордун таап, ал аңдап-билингенче, көп учурда ортодон бир нече ай убакыт өтүп кетет.

Адабияттар:

1. Ходов Л. Салыктардын функциясы.: Окуу китеби. Булатова. - М., 1997. - 309-б.
2. Камчыбеков Т.К. Рынок экономикасына өтүүдө Кыргыз Республикасындагы ишкердиктин калыптанышынын жана өнүгүшүнүн мыйзам ченемдүүлүктөрү.- Б., 2001.
3. Чолбаева С.Дж. «Өткөөл экономика шартында Кыргыз Республикасынын экономикасына кыйыр салык алуу системасынын тийгизген таасири».- Б.: 2010.
4. Л. Ивасенко, © AllKyrgyzstan.com долбоору үчүн атайын чыгарылыш.

Рецензент: д.э.н. Джумабаев К.Дж.